

Prva mednarodna konferenca »Varnost, zasebnost in zaupnost v kibernetnem pravu«

Kairo, 2.–4. junij 2008

Mednarodno združenje za boj zoper kibernetno kriminaliteto v Franciji (*L'Association Internationale de Lutte Contre la Cybercriminalité*) in Egiptovsko združenje za boj zoper kibernetno kriminaliteto sta v Kairu pripravila svojo prvo mednarodno konferenco na temo varnosti, zasebnosti, zaupnosti, kibernetne kriminalitete in kibernetnega prava. Konferenco SPCI 2008 (*Security, Privacy and Confidentiality Issues in Cyberlaw*) sta pripravili v sodelovanju s številnimi drugimi izobraževalnimi in raziskovalnimi ustanovami, na primer francosko Univerzo v Lyonu II in III, Univerzo Saint – Etienne in Univerzo Montpellier, St. Mary's University School of Law in znanega inštituta The High Tech Crime Institute iz ZDA, Raziskovalnega centra o računalniški kriminaliteti iz Ukrajine idr.

Konferenca je bila namenjena pravnikom, varnostnim inženirjem in informatikom, ki se ukvarjajo s temami, kot so teorija kibernetnega prava, kibernetna kriminaliteta, digitalna forenzika, kibernetni terorizem, svoboda v kibernetnem prostoru, internetna jurisdikcija, e-podpis, e-uprava, e-arbitraž, pravo domenskih imen, telekomunikacijsko pravo, e-poslovanje, in drugimi sorodnimi temami. Prispevke je v treh konferenčnih dneh konsektivno predstavilo okrog 60 avtorjev, ki so bili simultano prevajani v angleščino, francoščino in arabščino.

Osredotočenost na varnost, zasebnost in zaupnost v kibernetnem prostoru je na videz posebna tema, ki pod površjem skriva številne in raznolike »zgodbe« o virtualnem prostoru, ki razkrivajo različna znanstvena in kulturna izhodišča avtorjev. Konferenca je razkrila vso težavnost pri razumevanju (konceptualiziranju) in reguliranju kibernetnega prostora, saj vsi, ki se kakor koli ukvarjamo s kibernetnimi pojavi, zaradi različnih znanstvenih izhodišč in s tem povezanih vrednostnih predpostavk in prepričanj o tem, kako naj se razvija kibernetni prostor in kako naj vanj posegamo, že v istem kulturnem okolju težko najdemo skupni imenovalac. Informatiki se tako na primer pritožujejo nad pravniki, češ da zaviramo njihove inovacije in šibimo konkurenčnost na svetovnem trgu z nedoločnimi koncepti, kot je »informatična zasebnost«, pravniki pa se pritožujemo nad informatiki, da nimajo »prave mere« pri zasledovanju lastnih poslovnih interesov in jih sumničavo opazujemo pri razvijanju sodobnih nadzorstvenih tehnoloških orodjih, ki nam vzbujajo razne distopije »orwellovskega« tipa.

Vendar je konferenca o kibernetnem pravu v deželi, kot je Egipt, ki je razklan med sekularnostjo in liberalizmom na eni in religiozno gorečnostjo in konzervativnostjo na drugi strani, ta nasprotja jasno pokazala še z vidika kulturne različnosti. Razlike med »kiberlibertarci«, ki se zavzemajo za večjo informiranost in izobraževanje o domnevno škodljivih dejavnostih v kiberprostoru in postavljajo pod vprašaj regulatorne ukrepe, in reaktivnimi »kiberregulatorji«, ki kriminaliteto v kiberprostoru razumejo kot simptom pomanjkanja regulacije in zahtevajo okrepitev poseganja v kiberprostor, so se izkazale kot povsem nepremostljive. Na primer o otroški pornografiji je liberalen brazilski kazenski pravnik razmišljal zasledujoč povsem drugačne cilje kazenskega prava kot pa sirski profesor kazenskega prava. Prvi se je v skladu z načelom minimuma kazenskega prava v družbi zavzemal za inkriminacijo spornega gradiva, ki bi pomenilo zlorabo otrok (bodisi v fazi izdelave gradiva bodisi uporabe gradiva), drugi pa je izhajal bolj iz izhodišč o enakosti držav pri vplivu na globalni razvoj virtualnega prostora in opozarjal na kršitve, ki jih države povzročajo drugim državam in ne posameznikom. Če je prvi izhajal iz posameznika, ki ga je potrebno zaščititi pred »očetovsko« državo, je drugi izhajal iz skupnosti, ki bo lahko nudila svobodo lastnim pripadnikom/posamezniku zgolj, če bo svobodna sama, v razmerju do drugih skupnosti/držav v mednarodnem prostoru.

O varnosti, zasebnosti in zaupnosti v kibernetnem prostoru ter o pravni regulaciji kibernetnega prostora je zato imela večina govorcev svoje »zgodbe«, ki pogosto niso imele skupnih ciljev in skupnega »imenovalca«. Kibernetno pravo se v tem seveda ne bi bistveno razlikovalo od kakšne druge (pod)panoge (kazenskega) prava, če vse te razlike v virtualnem svetu ne bi bile razlike, ki so neposredno »že tu«, pred vsakim uporabnikom. Vsaka država, kultura, skupnost ali uporabnik je v kibernetnem svetu sosed, je sosednja država, kultura, skupnost ali uporabnik, z vsakim izmed njih lahko nastane »medsosedski« spor. V kibernetnem svetu tako razlike niso nekaj, kar bi bilo vredno kvečjemu antropološkega ipd. zanimanja. V kiberprostoru so vse kulturne in pravne razlike pred nami, skrivajo se »za klikom« miške. Vse »zgodbe« o varnosti, zasebnosti, zaupnosti in kibernetnem pravu so zato nekaj, kar je nujno potrebno upoštevati pri regulaciji virtualnega prostora. Z vidika posameznih znanstvenih in kulturnih »okrožij« pa so te »zgodbe« tudi »pravilne«, saj jih spremljajo specifične znanstvene predpostavke oziroma kulturni strahovi in upanja.

Vse posamične »zgodbe« o kibernetnem (kazenskem) pravu bi zato morale uvodno vedno razkrivati (vsaj nekatere) premise, cilje, vrednote, motive, ki jih avtor zasleduje, čeprav seveda v absolutnem smislu odkrivanje teh ni nikoli mogoče. Tako sta se na primer sirski in ameriški profesor kazenskega prava povsem strinjala, da je pri regulaciji kibernetnega prostora potrebno »spoštovati človekove pravice«. A prvi je bil mnenja, da je najprej potrebno zaščititi skupnost (tj. pred imperialistično ZDA), s čimer bo implicitno zaščiten tudi posameznik. Ker je ocenil, »da ne sme povedati vsega, da se ne bi znašel v Guantanamo«, je bil seveda deležen velikih ovacij publike.

Glavne teme konference SPCI 2008 s področja kriminološkega področja so obsegale naslednje sklope:

- 1) (kazensko)pravna zaščita pravic intelektualne lastnine,
- 2) otroška pornografija in trgovina z ljudmi,
- 3) kibernetni terorizem,
- 4) digitalna forenzika,
- 5) varnost in zasebnost v kibernetnem prostoru.

Pri oblikovanju raziskovalnega področja, ki vznikla na križišču informatike in kazenskega prava, je danes zanimivo, da se fokusi znanstvenega raziskovanja že zgoščajo na nekaterih temah, ki si gotovo ne zaslužijo tako velike pozornosti. Prvič, otroška pornografija predstavlja kljub medijskim reprezentacijam, ki podpihujejo strah pred kiber viktimizacijami prek realnih meja, relativno majhen delež v celotni kiberkriminaliteti. Danes je sicer gotovo, da je IKT pospešila izmenjavo in shranjevanje tovrstnega gradiva in omogočila nove oblike izdelovanja tovrstnega gradiva (digitalno oblikovanje), vendar število odkritih in sodno preganjanjih primerov ni drastično poraslo. Drug tovrsten fokus danes predstavlja kibernetni terorizem, ki je zaenkrat in na srečo še vedno relativno redek. Vprašanje kibernetnega terorizma spremljajo vse težave, povezane s siceršnjim definiranjem terorizma (ki je lahko marsikaj ali nič!), poleg tega pa so tovrstna dejanja nekaj, kar se inherentno povezuje s fenomenom, ki je šele v novejšem času del domene kazenskega prava – kibernetnim vojskovanjem. Meja med obema je (tudi) v kibernetnem prostoru pogosto močno zabrisana. Tretji fokus pri obravnavanju kibernetne kriminalitete pa kiberkriminaliteto povezuje z organiziranim kriminalom. Ta spreaga kiberkriminalitete in organiziranega kriminala je sicer vedno bolj pogosta (na primer preprodaje *botnetov* – okuženih računalnikov za množično pošiljanje neželene pošte – *spama*), kljub temu pa tovrstno osredotočanje raziskovalcev zamegljuje in izpušča nove elemente, ki neko dejanje sploh »kvalificirajo« kot »kibernetno«. Opažamo lahko združevanje doslej ločenih konceptov, ki se obravnavajo skupaj (na primer kibernetno vojskovanje, kibernetni terorizem, organizirana kibernetna kriminaliteta), in osredotočanje na medijsko močno odmevne in občutljive primere, povezane z osebno svobodo (trgovanje z ljudmi) in spolnostjo (virtualna otroška pornografija).

Znanstvenega preučevanja si danes gotovo zaslužijo zaenkrat še premalo raziskane kazenske procesne dileme, zlasti dokazne dileme, pogosto obravnavne pod ožjim krovnim pojmom računalniške in mrežne forenzike oziroma forenzičnega programiranja, kibernetne forenzike ali tudi digitalne forenzike. Informacijske družbe, ki so vedno bolj odvisne od procesiranja in prenašanja podatkov, in katerih ekonomska vrednost se meri bolj v produktih netelesne narave (npr. *know-how*, pravice intelektualne lastnine) kot pa v fizičnih predmetih (npr. vrednosti stroja, stavbe), omogočajo na eni strani preiskovalcem zaradi narave delovanja digitalne tehnologije večje možnosti nadzora, po drugi strani pa velike tehnične izzive, kako se lotiti preiskovanja v digitalnem okolju (na primer uporaba kriptografskih metod v veliki meri otežuje dešifriranje domnevno sporne komunikacije). Procesna pravila so bila ustvarjena z ozirom na fizične – oprijemljive predmete in ne dvojiške nize digitalnega okolja. Kako torej primerno oblikovati procesna pravila, da bodo spoštovane temeljne človekove pravice obdolžencev, je bila ena glavnih tem konferenčne diskusije.

Kljub vsej različnosti, ki so prišle na dan pri predstavitev govornikov iz tako različnih dežel, kot so Nova Zelandija, Brazilija, Oman, Sirija in Slovenija, pa je pomembno, da raziskovalce kibernetne kriminalitete danes združujejo tudi povsem identični posamični primeri: na primer »popularni« *skimming* plačilnih kartic, katerega *modus operandi* je povsem enak v Alžiriji in Sloveniji, ali na primer *phishing* osebnih podatkov, ne nazadnje pa tudi poimenovanje vseh teh deliktov (tudi na primer predstavitev v arabščini so vsebovale angleška poimenovanja z zapisom v latinici).

»Globalna« slika kibernetne kriminalitete danes kaže naslednje značilnosti:

1. moč medijev se kaže tudi pri oblikovanju predstav o naravi in razsežnosti kibernetne kriminalitete: po eni strani v medijskih reprezentacijah kiberkriminaliteto še vedno spremlja avreola misterioznosti in tehnološke superiornosti storilcev, po drugi strani pa z razširjanjem podobe o virtualnem prostoru kot mestu zlorabe otrok in spolnih ekscesov generira občutno zanimanje javnosti za to, kaj se v virtualnem svetu dogaja;

2. kibernetna kriminaliteta kot nova oblika kriminalitete zahteva ustrezno prilagoditev veljavnih kazensko-pravnih pravil;

3. kiberkriminaliteta postaja del drugih oblik kriminalitete, na primer terorizma, organiziranega kriminalitete in trgovanja z ljudmi, kar povzroča konceptualizacijske in s tem povezane praktične težave pri prepoznavanju, preprečevanju in sankcioniranju kiberkriminalitete;

4. povečana kazenska represija za dejanja, storjena v kiberprostoru: večja regulacija – kriminalizacija v materialnem

smislu na eni in manko prilagoditve procesnih pravil na drugi strani vodi do preveč intenzivnega poseganja v domeno posameznikove svobode. Pravodajne aktivnosti na kazenskem procesnem področju so še vedno relativno neuspešne, kar gre pogosto na račun temeljnih pravic obdolženca, na kazenskem materialnem področju pa bolj intenzivne, a premalo izdelane in nezdiferencirane. Imamo torej situacijo, ko pravodajalci pospešeno spreminjajo materialno zakonodajo, kar gre na škodo obdolženca (in vsem nam s širjenjem cone prepovedanega), in ko ni pravih iniciativ na kazenskem dokaznem področju, ki bi primerno zavarovale procesne pravice obdolženca. Aktivnost na kazenskem materialnem in pasivnost na kazenskem procesnem področju vodita skupaj do vedno večje regulacije in zmanjševanje cone svobodnega delovanja posameznika.

Na kongresu sem sodeloval s prispevkom o kazenskih materialnih izzivih kibernetike kriminalitete. Pri tem me je zanimalo predvsem, kako IKT spreminja tradicionalne – kontinentalne »zahodne« pravne koncepte, kar pa se izteka pretežno v vse bolj intenzivne (v globino – z nekajkratnim povečevanjem

kazni zapora – in v širino – z obsežnimi inkriminacijami, ki zaobsežejo tudi dejanja, ki bi v svobodni družbi morala ostati del posameznikove zasebne sfere) inkriminacije.

Pri poročanju o konferenci iz Egipta seveda ni mogoče obiti »zgodb« o 4000 let stari civilizaciji, piramidah iz Gize, templjih, grobnicah v Luxorju, mošejah, prometni hektiki, prenaseljenosti urbanih predelov in družbeni razklanosti. O zadnjem priča zanimiv podatek, da obiskovalca 15-minutni dostop do interneta v konferenčnem hotelu stane nekajkrat več od 15-minutne vožnje s taksijem po mestu: »informativska avtocesta« je tako še vedno občutno dražja od asfaltne, kar kaže na strukturne težave kibernetike sveta. Informacijske zahodne družbe bodo svojo prednost zaradi tehnološkega razvoja izkoristile že veliko pred tem, ko bodo državljani drugega in tretjega sveta odkrili »informativsko avtocesto«. Takrat bo najbrž za njih že davno prepozno, da bi zares odločali o njenih temeljnih značilnostih.

Aleš Završnik

Poročilo s poletne šole »Marie Curie top summerschool«

Haag, 2008

Med 30. junijem in 11. julijem 2008 je v Haagu potekala poletna šola mednarodnega kazenskega prava »Marie Curie Top Summer School«. Poletno šolo je organiziral Grotius Centre for International Legal Studies, ki deluje pod okriljem Univerze iz Leidna, financirala pa jo je Evropska unija.

Posebnost te poletne šole je v njeni vsebini. Na podlagi prijav so organizatorji izbrali zgolj dvajset kandidatov, vsebina predavanj in predavatelji pa so bili izbrani glede na področje raziskovanja udeležencev, predvsem glede na vsebino njihovih nastajajočih doktoratov. Tako je moral vsak udeleženec v petnajstih minutah predstaviti del svoje teme, predavatelj pa je nato podal pripombe na predstavitev in morebitne predloge za kasnejše raziskovanje. Vseskozi sta bila na poletni šoli navzoča tudi *Larissa van der Herik* in *Carsten Stahn*, oba z Univerze v Leidnu, ki sta moderirala predavanja in katerima je k sodelovanju uspelo privabiti zelo aktivne in ugledne člane mednarodnopravne srenje. Udeleženci šole pa smo okusili tudi nekaj prakse, saj smo obiskali sojenje *Charlesa Taylorja* na Posebnem sodišču za Sierro Leone v prostorih Mednarodnega kazenskega sodišča in sojenje *Milana Lukića* na Mednarodnem sodišču za nekdanjo Jugoslavijo.

Vsebina predavanj je bila precej procesno naravnana, z iz-

jemo predavanja o vrstah individualne kazenske odgovornosti. Glede procesnih vprašanj pa so se organizatorji trudili, da bi bili enakomerno zastopani obe strani v kazenskem postopku; tako tožilec kot tudi obdolženec. Kljub rahli prevladi argumentov tožilstva menim, da je organizatorjem uspelo uravnoteženo predstaviti več vidikov postopka pred Mednarodnim kazenskim sodiščem: vidik žrtev, obdolženca, sodnika, tožilca in tudi preiskovalcev.

V nadaljevanju želim podrobneje predstaviti vsebino nekaterih predavanj. Prvo predavanje *prof. Frederica Megreta* je bilo namenjeno pojavu hibridnih ali internacionaliziranih sodišč, tj. sodišč, v katerih sodijo tako sodniki iz države, v kateri je sedež sodišča, kakor tudi »mednarodni« sodniki, ki jih določi Organizacija združenih narodov. Taka sodišča so na primer v Vzhodnem Timorju, Kambodži in v Sierra Leone. Hibridnost sodišč se določa glede na sestavo sodnih senatov, glede na pravo, ki ga sodišče uporablja in glede na druge lastnosti. Prof. Megret je opozoril, da se stopnja hibridnosti ne konča pri statutu in pravilih, v katerih so določene lastnosti sodišča, ampak je odvisna tudi od uporabe teh pravil v praksi. Opozoril je tudi na dejstvo, da bi lahko vsa mednarodna in hibridna kazenska sodišča postavili na premico, ki poteka od bolj hibridnih do manj hibridnih sodišč. Tudi Mednarodno kazensko sodišče,

ki sicer ni hibridno sodišče, ima eno lastnost hibridnih sodišč. Ta je določena v prvem odstavku 21. člena Rimskega statuta, v katerem je določeno pravo, ki ga sodišče uporablja pri svojem delu. V točki c je namreč predpisano, da lahko sodišče uporabi tudi splošna pravna načela, ki jih izvede iz notranjih zakonodaj pravnih sistemov, vključno z državami, ki bi v konkretnem primeru imele jurisdikcijo zanj.

Predavanje *Mohammeda El Zeidyja*, ki je zaposlen v predobravnavnem oddelku Mednarodnega kazenskega sodišča, je bilo namenjeno predstavitvi zgodovinskega razvoja komplementarne pristojnosti od 1. svetovne vojne dalje. *Paul Seils* s tožilstva istega sodišča pa je predstavil določene praktične vidike komplementarne pristojnosti. Bistvo komplementarne pristojnosti je namreč v tem, da je Mednarodno kazensko sodišče pristojno zgolj, če država, ki ima jurisdikcijo za določeno situacijo, noče ali ne more situacije primerno obravnavati. Država z jurisdikcijo pa mora preiskati prav isti primer, kar po mnenju tožilstva pomeni, da mora iti za isti incident, v katerega je vpleten isti osumljenec, in podano mora biti isto ravnanje. Če hoče država z jurisdikcijo to tudi obdržati, mora tako preiskovati isti primer kot tožilstvo Mednarodnega kazenskega sodišča. Nato je predavatelj predstavil tudi praktične probleme in vprašanja glede jurisdikcije primerov, ki jih sodišče že obravnava ali o katerih tožilstvo razmišlja (Uganda, Kolumbija).

Na naslednjem predavanju nam je isti predavatelj predstavil vprašanje amnestije in njen pomen za postopanje pred Mednarodnim kazenskim sodiščem, zlasti v situaciji Uganda. V skladu s 53. členom Rimskega statuta ima tožilec namreč možnost, da ne začne preiskave (člen 53/1-c) ali pa po preiskavi ne začne pregona (53/2-c), če pregon ni v interesu pravičnosti. Ti dve določbi bi lahko tožilec tako vzel za pravno podlago za odločitev, da ne bo začel s preiskavo oziroma pregonom, ker je bila posamezniku podeljena amnestija. Vendar pa je pri tem treba po mnenju predavatelja upoštevati 27. člen, v skladu s katerim imunitete ne vplivajo na odgovornost pred sodiščem. Tudi v skladu s testom dopustnosti po 17. členu Rimskega statuta je država z jurisdikcijo lahko uspešna z ugovorom o dopustnosti zadeve pred sodiščem po 19. členu statuta samo v primeru, če sama vodi ali je vodila resno preiskavo (*genuine investigation*). Po mnenju predavatelja bo zato tožilec zelo redko uporabil pooblastilo iz 53. člena in na tej podlagi opustil pregon.

Eden izmed vrhuncev poletne šole pa je bilo vsekakor predavanje *Ekkeharda Withopfa*, tožilca v primeru *Lubanga* pred Mednarodnim kazenskim sodiščem. Predavanje je bilo še toliko bolj zanimivo, ker je sodni senat nekaj dni pred predavanjem sklenil, da se postopek prekine in da je treba obdolženca izpustiti, ker mu ni mogoče zagotoviti poštenega soje-

nja. In zakaj je prišlo do takega preobrata? Tožilec je pridobil nekaj dokazov od Organizacije združenih narodov (OZN) in od nevladnih organizacij, te pa so od tožilca zahtevale sklenitev sporazuma na podlagi člena 54/3-e, v skladu s katerim tožilec ne sme razkriti informacij, ki jih je dobil na podlagi takega sporazuma. Situacija se je zapletla, ker ima tožilec v skladu s 67. členom dolžnost obdolžencu razkriti dokaze, za katere misli, da bi lahko obdolženca razbremenili. V primeru dvoma o tem odloči sodišče. Sodni senat je hotel videti dokumente, da bi lahko odločil, če so dejansko razbremenilni in če za njih obstaja dolžnost razkritja, tožilec pa tega ni dopustil zaradi nasprotovanja OZN in drugih, ki so priskrbeli informacije. Trenutno sta zoper odločitvi sodnega senata o prekinitvi postopka in o izpustitvi obdolženca vloženi pritožbi tožilstva, ki imata suspenzivni značaj, zato je obdolženec še vedno v priporu do odločitve pripornega senata. Predavanje je osvetlilo problematiko konkretnega primera, bilo pa je še toliko bolj zanimivo, ker je tožilec ravno sredi predavanja dobil obvestilo, da je senat odredil izpustitev obdolženca, a da je dopustil pritožbo, in smo tako doživeli pravo »*in action*«.

Manj razburljivo, a zato nič manj zanimivo, je bilo predavanje *Dana Saxona*, tožilca na Mednarodnem sodišču za nekdanjo Jugoslavijo, ki se je posvetil kazenski odgovornosti nadrejenih za kazniva dejanja, ki jih izvršijo njihovi podrejeni, in pojasnil posamezne elemente, ki jih mora tožilec dokazati, ko uveljavlja kazensko odgovornost na tej pravni podlagi. Drugi vrhunec poletne šole je sledil popoldne, ko nam je predaval *prof. William Schabas* iz Irskega centra za človekove pravice v Galwayu. Profesor je komentiral nekaj aktualnih dogodkov, vključno z dogajanjem v primeru *Lubanga*, nato pa se je osredotočil na izrekanje in odmero kazni pred mednarodnimi sodišči. Poudaril je predvsem prakso Mednarodnega sodišča za nekdanjo Jugoslavijo in za Ruando. Pred prvimi so sodniki dolžni upoštevati sodno prakso nekdanje Jugoslavije pri odmeri kazni, a je ta dolžnost v praksi sodišča nekako zbledela, saj že sam statut pozna dosmrtno zaporno kazen, ki pa je Jugoslavija ni poznala. Sodniki tako po profesorjevu mnenju pri odmeri kazenske sankcije upoštevajo kot cilj kazni generalno prevencijo (*deterrence*) in ne rehabilitacije. V primeru Ruande je zanimivo predvsem dejstvo, da je bila v Ruandi uzakonjena smrtna kazen, zato je Ruanda obljubila, da ne bo izvrševala smrtnih kazni nad obsojenci v primerih, ki jih bo Mednarodno sodišče za Ruando odstopilo Ruandi, kasneje pa so ukinili smrtno kazen za vse obsojence in jo nadomestili z dosmrtnim zaporom brez možnosti pomilostitve. Primer Ruande tako pokaže, kako lahko mednarodno pravo vpliva na spremembo notranjega kazenskega prava, čeprav ne obstaja pravna obveza za to.

Sodniške nazore pa nam je predstavil *Mauro Politi*, sodnik predobravnavnega senata številka ena na Mednarodnem ka-

zenskem sodišču, ki je zadolžen za situacijo Ugande. Govoril je predvsem o izzivih ustanove, v kateri je zaposlen, in sicer s stališča sodelovanja z mednarodno skupnostjo (tu je omenil predvsem sodelovanje z OZN, še posebej z varnostnim svetom, ter z državami članicami) in o izzivih znotraj sodišča (razlaga posameznih določb, tožilčeva izbira primerov in sodelovanje žrtev v postopku).

Naslednji dve predavanji sta nam predstavili stališči obdolženca in žrtev. Pravico do poštenega postopka in kako jih varovati v postopku pred mednarodnim sodiščem, nam je predstavil *Gerard Mettreoux*, zagovornik pred Mednarodnim sodiščem za nekdanjo Jugoslavijo (gospod Mettreoux je tudi zagovornik bivšega makedonskega ministra *Boškossija*, ki je bil vsaj na prvi stopnji 5. julija 2008 oproščen vseh obtožb). Predavanje je bilo zelo zanimivo, saj nam je zagovornik predstavil težave, s katerim se vsak dan srečuje pri svojem delu, poleg tega je poudaril, da mora biti obramba dostikrat aktivna, saj gola zahteva, da tožilstvo nosi dokazno breme, in molk obrambe velikokrat ne bi zadoščala za oprostilno sodbo, in da je lahko zgolj aktivna obramba, ki predlaga in izvaja svoje lastne dokaze, uspešna. Predavanje je bilo zanimivo tudi zato, ker je bil predavatelj prvi, ki je jasno in glasno povedal, da v postopkih pred mednarodnimi sodišči ni vse popolno in brezhibno.

Vidik žrtev pa nam je predstavila *Paulina Massida*, vodja Urada za svetovanje žrtvam pri Mednarodnem kazenskem sodišču. Prav sodelovanje žrtev mnogi pozdravljajo kot napredek, saj je bil eden izmed mnogih očitkov obema *ad hoc* sodiščema, da je bilo sodelovanje žrtev v postopkih pred njima zanemarjeno in da sta preveč oddaljena. Žrtev, ki lahko sodeluje v postopku, je tako lahko vsaka fizična in pravna oseba, ki je utrpela škodo zaradi kaznivega dejanja iz pristojnosti sodišča in lahko dokaže vzročno zvezo med tem kaznivim dejanjem in nastalo škodo. Sodišče je že razvilo bogato sodno prakso glede tega, kdo je žrtev in kakšne so pravice žrtev v postopku.

Veliko pozornosti je bilo namenjene tudi dokaznemu pravu pred Mednarodnim kazenskim sodiščem in praktičnim vidikom zbiranja dokazov. Dokazno pravo je predstavil *Reinhold Gallmetzer*, višji tožilec na Mednarodnem kazenskem sodišču, praktične vidike zbiranja dokazov pa *Paula Matilla* iz preiskovalnega oddelka na tožilstvu istega sodišča. Mogoče je zanimivo omeniti, da mora tožilec v vsakem primeru predložiti t. i. »*background evidence*«, tj. dokaze, ki dokazujejo širši kontekst konkretnega kaznivega dejanja (na primer sistematični in razširjeni napad pri hudodelstvih zoper človečnost), »*crime base evidence*«, dokaze, ki dokazujejo konkretno kaznivo dejanje ter »*evidence of the acts and conduct of the accused*«, tj. dokaze, ki dokazujejo povezavo med konkretnim kaznivim dejanjem in

obdolžencem (na primer tisti, ki dokazujejo odgovornost na podlagi skupnega hudodelskega podviga).

Posebej zanimivo je bilo tudi predavanje *Hans Boddens Hosanga* z nizozemskega Ministrstva za obrambo o kazenskem pregonu nizozemskih članov mirovni misij. V primeru misij namreč država sprejemnica misije in mirovna misija skleneta sporazum, v skladu s katerim imajo člani misije imuniteto vsaj za kazniva dejanja, izvršena pri izvrševanju vojaške dolžnosti na misiji. Vendar to ne pomeni, da člani misije uidejo vsakršnemu kazenskemu pregonu za izvršeno kaznivo dejanje, saj odgovarjajo po nizozemskem pravu. Za nizozemske vojaške sile namreč velja nizozemski kazenski zakon ne glede na to, kje v svetu izvršijo kaznivo dejanje ali kršitev disciplinske obveznosti (aktivno personalitetno načelo). To nam je predavatelj ponazoril tudi s tremi primeri, ko so nizozemski vojaki na mirovni misiji domnevno izvršili kaznivo dejanje in je zato nizozemski tožilec moral sprejeti odločitev o pregonu.

Najbolj provokativno in hkrati osvežilno pa je bilo vsekakor zadnje predavanje, predavanje *Thomasa Skouterisa* z Univerze v Leidnu. Predavatelj je opozoril na zasuk miselnosti konec 80. let. Do takrat je bila mednarodna (strokovna) javnost popolnoma skeptična do mednarodnih sodišč, potem pa se je pojavilo neizmerno zaupanje vanje. To zaupanje je tako veliko, da sploh ne dvomimo v določene predpostavke tega pravnega reda oziroma jih jemljemo kar za samozemne. Kljub evropski (da je treba najprej razviti kvalitetno pravo in šele nato sodišča) in ameriški kritiki (da so mednarodna sodišča nagnjena k politizaciji) pa imajo tako evropski kakor tudi ameriški pogledi po mnenju predavatelja številne skupne lastnosti. Morebiti velja slediti predavateljevi misli, da ne kaže zavreči ideje mednarodnega kazenskega prava kot take, le da ne gre slepo verjeti vanjo. In s to mislijo bi rada tudi zaključila tole poročilo. Mednarodno kazensko pravo je vsekakor potrebno, vendar ni edini način zagotavljanja miru in varnosti. Če že kaj, so predavanja v teh dveh tednih pokazala, da je treba upoštevati tudi interese žrtev in tudi druge načine obvladovanja post-konfliktnega območja, predvsem pa ne gre slepo verjeti v ideale mednarodnega kazenskega prava in v njegovem imenu zavreči temeljne postulate kazenskega prava.

Sabina Zgaga

Zločin, pravo in psihologija – vtisi s poletne šole

Summer School on Crime, Law and Psychology, Praga, 2.–9. julij 2008

1. julij. Potovanje v Prago se je začelo v zame zgodnjih torkovih urah na celjski železniški postaji. Na vlaku Jože Plečnik (in ne Pučnik) me je že pričakovala Mojca z inštituta. 11-urna vožnja je minila presenetljivo hitro, najbrž (tudi) zavoljo pogostih obiskov jedilnega vagona. Prestopa češke meje ni bilo težko zgrešiti – lične, »poštirkane« in simetrične avstrijske hišice so zamenjali mestoma »težkoindustrijski« prizori. Dobro razpoloženje je botrovalo odsotnosti pretirane vznejevoljenosti ob enourni zamudi, nastali tik pred Prago, ki je omogočila prispeti v Karlovo mesto v »sumljivih« poznih večernih urah. Še bolj sumljiv je bil zborček »taksistov«, delujoč v zakotnem in zaudarjajočem ozadju glavne železniške postaje, po uspešnih pogajanjih glede cene prevoza, četudi z za-okoli-prinestivabljivim angleškim podtonom, pa je eden izmed njih po prvi vožnji po nočni Pragi vendarle pričaral pred oči hotel Orion. Prva noč brez cimra v šokantno prostornem apartmaju je minila sanjsko, dobesedno in preneseno, pa še vstati ni bilo treba pred poldnevom.

2. julij. Veselje ni trajalo prav dolgo. Organizatorji so si privoščili podvig, ki ga marsikdo še danes ne razume. Sostanovalci v sobah so se izbirali po nejasnem »medkulturnem« ključu. Meni osebno so dodelili za sostanovalko Turkinjo, ki nad stanjem očitno ni bila preveč navdušena in se je kaj kmalu izselila. Iznenada se je v apartma vselil nov nemško-irski obraz, jedilnica pa je postala provizorična spalnica še za nove prihajajoče osebe. Trenutek, v katerem sem se odločil preseliti v hotel čez cesto, na svoje, po zgledu še nekaterih presenečenih (in ločenih) predhodnikov. Ogled Prage in večerja »dobrodoslice« organizatorjev, tj. češkega *Center for Public Policy* (umanjala je »le« slednja), tako nista minila v ravno prešerni atmosferi. V zvezi z osnovnim poslanstvom poletne šole smo ta dan uspeli opraviti zgolj registracijo – dve minuti trajajoč prevzem nekih dokumentov.

3. julij. Napočil je težko pričakovan trenutek intelektualnih izzivov, čeprav dokaj moten zaradi pomanjkanja spanca. V uvodnem predavanju je spregovoril **Michael H. Fogel**, forenzični psiholog ameriškega porekla z izkušnjami tako v akademiki kot v sodnopsihološkem izvedenstvu. Že pri primarno zastavljenem vprašanju bi se brez težav pomudili kar nekaj časa – kaj je forenzična psihologija? Za predavatelja je bil odgovor precej očiten – uporaba psihološke znanosti in profesije pri vprašanih, povezanih s pravom oz. delovanjem pravnih sistemov. Kot Američana ga razumemo – uporabil je »širšo« definicijo forenzične psihologije, ki bi jo pri nas (vsaj po mojem dojemanju, ki sem ga skušal nakazati v nekaterih objavljene

nih tekstih) razumeli kot pravno psihologijo – nadpomenko za vse pravnopsihološke (pod)discipline, med katerimi bi uzrli tudi sodno psihologijo (kazenskega postopka) oz. forenzično psihologijo v »ožjem« smislu, kriminalno in kriminalistično psihologijo – področja, s katerimi naj bi se na tej poletni šoli ukvarjali v prvem planu. Sledila je vpeljava v pomen osumljenčevega priznanja – za adversarni sistem brez načela materialne resnice brez dvoma nekoliko bolj ključno vprašanje. Nato smo se sprehodili skozi razvoj »Mirande« – vse od inkvizitorne torture preko 5. (privilegij zoper samoobtožbo) in 6. (pravica do zagovornika) amandmaja ameriške ustave do *Brown v. Mississippi* (1936, fizična prisila), *Spano v. New York* (1959, psihična prisila) in ne nazadnje Ernesta Mirande. Vrhovno sodišče ZDA je v primeru *Miranda v. Arizona* (1966) postavilo zahtevo, da je morebitna odpoved pravicam iz 5. in 6. amandmaja veljavna, kadar je bila podana **prostovoljno, zavestno in razumno**. To je trenutek, v katerem nastopi forenzični strokovnjak. Ali so zasliševalci uporabili prisilo? Ali je osumljenec sposoben razumeti pomen odpovedi pravicam ter ali je bilo informiranje o njih ustrezno? Ali je bila odločitev plod razumskega procesa? Se lahko osumljenec odloči zavestno, a hkrati nerazumno? Vprašanje tudi za razmišljujočega bralca. Še – ali je del prisile tudi obljuba milejšega obravnavanja? Kako umešti semkaj institut *plea bargaining*?

Dovolj razlogov torej, da smo vznemirjeni pričakali začetek prve od dveh delavnic na poletni šoli, ki jo je vodila Foglova sodelavka na čikaški *School of Professional Psychology*, **Darlene Perry**. Razdeljeni v skupine smo simulirali odločanje porote v primeru umora. Brez navajanja vseh podrobnosti lahko ocenim, da bi bil obdolženec v Sloveniji najverjetneje spoznan za neprištevnega in posledično kazensko neodgovornega. Tako sem si za svojo »misijo« v skupini zadal nalogo pojasniti nekatere vidike našega kazenskega prava oz. postopka, tuje adversarnim deželam. Američanke in Britanke so sicer z zanimanjem prisluhnile, kaj dosti pa ni pomagalo – kot (nesoglasna) porota smo človeka najverjetneje poslali »na vešala«; tudi iz slišane razloga, ker je sodniku (ki je v scenariju dopustil uporabo inkriminirajočega priznanja) pač treba brezpogojno zaupati. Angleški kolega me je celo pobaral, če imamo v Sloveniji inkvizitorni kazenski postopek. Zanimiva izkušnja raznolikih izobrazbenih struktur udeležencev, zlasti pa njihove sistemske determiniranosti. Pa tudi izkušnja *ex cathedra* vajenemu neznane sokrat-sokratične učne metode. No, popoldansko predavanje o psihologiji katastrof(e) so odpovedali. V predavalnici je bilo slišati (za)vzdihne razočaranja. Peljali pa so nas gledat balet.

4. julij. Zjutraj je deževalo, zato se nisem udeležil obiska precej oddaljene različice slovenskega prevzgojnega doma. Po kosilu pa nas je dr. Fogel uvedel v svet kaznivih dejanj zoper spolno samoodločbo oz. psiholoških tehnik ocenjevanja tveganja, ali bo storilec spolne kriminalitete ponavljal tovrstne prestopke. Ne da bi se podrobneje posvečal slišanim dejstvom, ki so nam najverjetneje že znana, velja opozoriti na nekaj »zanimivih« točk. Pogosto pravimo, da pri nasilnih spolnih kaznivih dejanjih ne gre za seks, temveč za poskus izražanja moči – Fogel trdi, da gre vedno **tudi** za seks. Kot najbolj učinkovito metodo zdravljenja je navedel kognitivno-behavioralno terapijo. Na lanskem kongresu ESC v Bologni smo slišali, da naj bi bila najučinkovitejša kastracija. Srhljiv je bil predstavljen ameriški primer. 48-letni voznik šolskega avtobusa je bil zavoljo spolne zlorabe obsojen na štiri leta *probation*, vmes pa je – pazite – zaradi strahu pred poligrafom priznal, da masturbira ob otroški pornografiji. To dejstvo so šteli za kršitev *probation* in ga obsodili na pet let zopora! Američani so mirno obsedeli, kontinentalni Evropejci pa smo se osupli spogledali. Šoka ni omililo niti predavateljevo strinjanje, da vsi parafiliki le niso spolni storilci oz. jih kot take praviloma prikazuje interesna politika, podkrepljena z »moralno paniko« – pojav, dobro znan (tudi) Slovencem.

S »predstavniki« Beneluksa smo dodatno »trpeli« še na predavanju sledeči delavnici dr. Perryjeve, katere potek se je zaustavil pri vprašanju t. i. registra pedofilov. Težko je dojeti izrazito punitivna stališča, ki ne odražajo vsaj kančka vere v resocializacijo, rehabilitacijo, enakost pred zakonom, zasebnost, ki spregledajo probleme stigmatizacije, podkrepljevanja t. i. ciklusa sramu v ozadju večine spolnih deviacij, ki bi žrtvam »pomagali« s povečanjem represije, vse storilce pozapri, ključ pa vrgli proč ... Pa vendar je bilo prav zapisano mnenje večine prisotnih. Skratka, »črn praški petek«.

5 julij. Sobotna predavanja je izvedel **Andrew Roberts**, profesor kazenskega prava na Univerzi v Warwicku ter nekdanji londonski policist. Redko je srečati predavatelja, ki koraka po učilnici bos in zahteva, da ga kličete Andy. Na zanimiv in za bivšega policista pohvalno kritičen način se je dotaknil več tematik, še kako aktualnih v sodobnem anti-terorističnem času. Sprehodili smo se skozi zlorabe pridobivanja priznanja kot »kronskega« dokaza na področju VB, začenši z znanim primerom »birminghamskih 6« – teroristov IRE. Ljudje lahko podajo neresnična priznanja, da so storili kaznivo dejanje, zaradi več razlogov – morbidne želje po publiciteti, sprostitve potlačene krivde, psihotičnih epizod, zaščite drugega, pa tudi široke palete možnosti, ki se manifestirajo v odnosu z zasliševalcem – obljube ugodnosti, prepričanja v očitno dokazljivo krivdo, poskusa prikriti težja kazniva dejanja, druga sramotilna dejstva itn. Privilegij zoper samoobtožbo, pravica do molka, domneva nedolžnosti, pravica do zagovornika in druga procesna jamstva so pogosto pod vprašanjem v psiho-

loško izredno težavnem okolju zasliševalnice, kjer se dogodki včasih zavestno prikrijejo pred očmi javnosti – tovrsten resnični primer zlorab v VB smo si ogledali na posnetku, zagotovo pa ni tuj nikomur, ki razume osnove zaščitniške, sumničave in solidarne »policijske kulture«. Znotraj nje velja prijava sodelavca zaradi nezakonitega postopanja za najhujšo kršitev nepisanih pravil. Podobno kot npr. »cinkanje« med zaporniki. Torej – praktično enaki mehanizmi znotraj skupin na »diаметralno nasprotnih« straneh zakona.

Po kosilu smo se posvetili fenomenu zasebnosti v povezavi z vodenjem t. i. DNK baz. Skozi nekaj hipotetičnih primerov (ne)vdora v zasebnost, premetih znotraj manjših skupin, smo se uspeli »zediniti«, da je definicijo zasebnosti težko podati. Še posebej dandanes, ko je praktično na vsakem koraku prisoten konflikt med varnostjo na eni in varstvom človekovih pravic (tudi zasebnosti) na drugi strani. Na tej točki je zbudel medklic Izraelke, ki je povedala, da je v Tel Avivu slačenje potnikov na letališču del rutine. Slišati je bilo tudi kanadski komentar, da je to za božjo voljo vendar pravilno zavoljo »nacionalne varnosti«. Del te je potemtakem tudi vodenje baz DNK, odvzem katere je v VB (z izjemo Škotske) dopusten ob aretaciji in uporabljen kadar koli kasneje, četudi je posameznik na kateri koli točki postopka »oproščen«. Pogoji je sicer, da gre za sum na t. i. *recordable offence*, med katerimi pa je moč najti trivialnosti, kot so nahajanje na napačni tribuni nogometnega stadiona, vožnja s tujim kolesom, nočno preganjanje zajcev (?)... Civilna gibanja si prizadevajo uvesti obveznost vodenja DNK podatkov o vsakem polnoletnem državljanu (javno mnenje je večinsko za), nekatera celo o vsakem novorojenčku (podpora je tu »le« še tretjinska). Večinsko mnenje prav tako govori, da so DNK dokazi zelo, če ne že najbolj zanesljivi – toda ogledali smo si dokumentarec, ki prepriča v nasprotno. Nikoli ne gre izključiti možnosti zlorab (npr. podtikanja organskega materiala na sceno zločina) in napak (če se z nekom rokuje, bo ta vaš DNK prenesel na mesta, kjer vas najverjetneje nikoli ne bo). Dejstva, ki dajejo misliti. Za tematiko dokazovanja z identifikacijo je na razočaranje Ruth in Elin, s katerima smo preživeli večino kosil, zmanjkalo časa, že pa se je nakazoval težko pričakovan prost nedeljski dan v Pragi.

7. julij. V ponedeljek je nastopila psihologinja **Kimberley Wade** z Nove Zelandije, ki je na sceni svetovne forenzične psihologije prisotna zlasti ob vprašanih pomena spomina za pravni sistem. Tudi (kot uradni podatek navedena) zastrupitev s hrano je bil najbrž eden od razlogov, da so bila njena predavanja (pre)hitra in so med poslušalstvom izzvala največ nemira dotlej. Najprej smo se posvetili fenomenu zmotnih obsodb – kako pogoste so, zakaj do njih prihaja? Odgovora sta – precej bolj pogoste, kot bi pričakovali ali zasledili v medijih, najpogostejši razlog zanje pa je napačna identifikacija očitidcev. Na tem mestu smo se povprašali, če/koliko je pričanje oči-

vidcev zanesljivo, kateri dejavniki vplivajo na (ne)ustreznost spominskih funkcij (**perceptije, pomnjenja in reprodukcije**) ter končno – ali je v sodni dvorani prostor za strokovnjaka psihologa? Odgovor je bil soglasno da, pri čemer je zanimivo, da ocene laične javnosti glede (ne)pomembnosti posameznih dejavnikov za pomnjenje pomembno pozitivno korelirajo s stališči strokovnjakov. Korelacije pa ni med prepričanostjo o pravilnosti spominskih zapisov in njihovo resnično pravilnostjo. Organsko povezan problem je konstrukcija skupin oseb z namenom prepoznave morebitnega storilca (*line-up*). Dotaknili smo se številnih vidikov obravnavane tematike, zaključili pa naslednje – obstaja kar nekaj načinov, kako zmanjšati možnost napačnih prepoznav, zlasti kadar sledimo štirim priporočilom *American Psychology-Law Society* (kolikor toliko implementiranih v praksi ZDA in VB): (1) oseba/e, ki izvede(jo) prepoznavo, naj ne ve(do), kdo je osumljeni; (2) priče naj bodo podučene, da ni nujno, da je osumljeni sploh prisoten; (3) osumljeni naj med prisotnimi ne izstopa; (4) ocena kredibilnosti naj bo podana takoj po prepoznavi. Razlogov v ozadju teh priporočil najbrž ni potrebno posebej pojasnjevati.

Predavanje po kosilu je bilo dokaj mučno, marsikomu so se oči zapirale kar same od sebe. Tema je bila odkrivanje prevare, laži oz. kakor koli že želite. Podali smo »definicijo« laži in ugotovili, da sta pri njenem prepoznavanju v grobem najpomembnejši (**ne**)**kongruentnost** (ne/skladnost t. i. kanalov izražanja) in (**ne**)**koherentnost** (ne/dodelanost zgodbe). Ogleдали smo si tudi posnetke štirih razgovorov in skušali ugotoviti, ali oseba na posnetku laže ali govori resnico – zgrešil sem trikrat, nadaljnji trening bo očitno še kako potreben. Poskusi zaznavanja prevare potekajo na ravneh (1) analize govora, (2) fizioloških reakcij (najbolj »klasičen« primer je poligraf) in (3) obnašanja. Tu smo naleteli na omembo meni »ljubih« emocij, natančneje krivde, strahu in vznemirjenja (je slednje čustvo?), ki naj bi se pojavljale med laganjem. Z dolžnim dodatkom – kot marsikje drugje, navsezadnje tudi med podajanjem resnice. Če podčrtam – določeni znaki pri razkrivanju prevare pomagajo, koristijo, vzbujajo sum; nikakor pa ne morejo biti absolutni. Kaj več je bilo s predavanja težko odnesti, bolj razveseljiva je bila večerna vožnja z ladjico po Vltavi. Beležnice in pisala za poročanje s tega dogodka so raje ostala na obali.

8. julij. Wadeova se je poslovila s temo, ki je kljub bolj ali manj neprespani noči pritegnila zanimanje – psihologijo potlačenih in morebiti ponovno vzpostavljenih spominov, kar je relevantno tudi v primerih »pozabljenih« kaznivih dejanj. Represija travmatskih dogodkov, ki se odraža skozi depresivnost, anksioznost, histerijo ipd., je bila temeljni kamen zgodnje freudovske psihoanalize. Ne da bi se spuščali v »usodo« teh perspektiv, prihaja v sodobnem času vse bolj v ospredje spraševanje o pogostosti tlačenja in ponovnega »odkrivanja« dogodkov, kot so npr. spolne zlorabe v otroštvu tako v ma-

sovnih medijih kot (nezaslišano) v praksi nekaterih »strokovnjakov« – (psiho)terapevtov. Recimo, da je 90 % nas na neki točki življenjske premice (oz. daljice, če ne verjamemo v (re)inkarnacijo) že zaznalo tesnobo, pomanjkanje samozavesti, okrnjeno socialno funkcioniranje itn., toda to »preprosto« povezo(ov)ati s potlačeno zlorabo? Na protest, da se slednje ne spomnite, bodo tovrstni terapevti odgovorili, da je to »normalno«. Še več – številne raziskave so pokazale, da je s pomočjo sugestivnih tehnik moč prepričati ljudi, da so se nekoč zgodili čustveno pomembni dogodki, a so jih pozabili, čeprav se v resnici niso zgodili. V 37 državah naj bi bilo dopustno odškodninsko preganjati domnevnega storilca v roku treh let od trenutka, ko naj bi potlačeni spomini priplavali na površje – ni torej absolutnega roka, ki bi zagotavljal pravno varnost. Obstajajo tudi primeri kazenskih obsodb na podlagi dolgo spečih spominov ter primeri katastrofalnih zmot in posledic, ko je se spominski zapis »izneveril« realnosti.

Med tuhtanjem o povedanem so nam razdelili diplome, nato pa je nastopila še gostujoča (pravzaprav domača) predavateljica **Irene Wagner**, psihologinja s profesuro na številnih enotah praške univerze. Spregovorila je o kriminaliteti belih ovratnikov. Ker pa se ji je dokaj mudilo in vsebina ni bila ravno v sklopu poletne šole, o predavanju ne bi izgubljal besed. Zabavna pa je bila vaja, ki smo jo opravili – zgolj na podlagi fotografij 21 oseb smo skušali oceniti, ali gledamo sodnika ali storilca beloovratniškega kriminala. S sosedo Izraelko sva bila uspešna v enajstih primerih – kar naj bi bilo nekje v rangu uspešnosti šolanih forenzičnih psihologov in bolje od zaposlenih v kazenskopopravnih institucijah. Optimističen zaključek. Popoldne se je pojavil še slavnostni govornik **prof. V. Cepl**, vodilna češka avtoriteta za ustavno pravo, nekdanji ustavni sodnik ter tvorec nove češke ustave, ki je »festivalno« sklenil poletno šolo. Namena in poteka njegovega »nastopa« nismo najbolje razumeli. Bolj kot poslovilna večerja me je (za)skrbela nečloveška ura odhoda vlaka proti Sloveniji – nekaj čez šesto zjutraj.

Ob koncu bodi brez večjih traktatov, saj sem praktično vse skušal nakazati že v oz. med vrsticami. Praga je lepo mesto, a zame osebno ne toliko navdihujoče, kot so »napovedovali«. Prav tako ta poletna šola (upam) ne bo »eden najbolj izpopolnjujočih dogodkov v mojem življenju«, kot je bilo zapisano v brošurah organizatorjev. Program je bil po moji oceni dober, je pa res, da bi nekemu z malo ali skoraj nič izkušnjami v forenzični psihologiji najverjetneje dokaj uspešno »prodali« marsikaj. Naslednjič bo že »bolje«, zagotovo pa ostaja mnogo izhodišč za nadaljnja razmišljanja in raziskovanja, predvsem pa koristna interkulturalna izkušnja s posledično boljšim zavedanjem soobstoja različnih (včasih »kruto« nasprotnih) pogledov na (med drugim) nekatera najpomembnejša pravnopsihološka vprašanja.

Saša Kmet